

KUR'AN'DA RÜYALAR VE RÜYALARIN HAYATA YANSIMALARI

Hidayet AYDAR *

ÖZET

Bu çalışmada, insanoglunun hayatında önemli bir yeri bulunan rüyalara, İslam dininin kutsal kitabı Kur'an'ın yaklaşım tarzı ele alınmaktadır. Bu maksatla öncelikle rüya için Kur'an'da kullanılan lafızlar ve bu lafızların gramatik anlamları üzerinde durulmakta, daha sonra bunların hangi bağlamda kullanıldıkları işlenmektedir. Kur'an'da başta Hz. İbrahim olmak üzere Hz. Yusuf, Hz. Muhammed ve diğer bazı peygamberlerin gördükleri rüyalardan bahsedilmektedir. Söz gelişi Hz. İbrahim, rüyasında oğlu İsmail'i boğazladığını; Hz. Yusuf, rüyasında onbir yıldız, güneş ve ayın kendisine secde ettiğini ve Hz. Muhammed de, rüyasında Mekke'yi fethettiğini görmüştür. Peygamber olmayan bazı insanların rüyaları da Kur'an'da yer almaktadır. Hz. Yusuf ile birlikte hapiste bulunan arkadaşlarının rüyaları bu bağlamda zikredilebilir.

İslam anlayışına göre Hz. Muhammed'e vahiy ilk olarak rüya şeklinde gelmeye başlamış ve her gördüğü rüya, ertesi gün aynen gerçekleşmiştir. Bu yüzden de rüya, peygamberliğin bir cüzü olarak değerlendirilir. Ayrıca İslam dininin en önemli sembollerinden biri olan ve günde beş kez minarelerden okunan ezan da, Hz. Muhammed'in bazı arkadaşlarının gördüğü rüya ile sabit olmuştur.

Bütün bu rüyalar çalışmada ana hatlarıyla anlatılmaktadır. Söz konusu rüyalardan gerçekleşenler ve gerçekleşmeyenler, rüyaların onları görenler ve çevresindekiler üzerinde yaptığı etki, hayatlarında meydana getirdiği değişiklikler de işlenmektedir. Ayrıca dîni ve içtimâî hayat üzerindeki etkileri de ele alınmaktadır. Bütün bunlar incelenirken, Kur'an'ın rüyaları nasıl değerlendirdiği; ayrıca Kur'anî temeller üzerine bina edilmiş olan İslam dininde rüyaya nasıl bakıldığı ve ne tür bir değer atfedildiği de mevzu bahis edilmektedir.

Çalışma, rüyaların pratikte insan hayatında ne tür psikolojik sonuçlar doğurdıkları ve bunların zararlarından sakınma yöntemleriyle ilgili olarak, Kur'an ve İslam dininin temel referansları çerçevesinde yapılan bir değerlendirmeye son bulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: 1. Kur'an, 2. rüya, 3. peygamber rüyaları, 4. vahi rüya ilişkisi, 5. Ezan ve rüya.

DREAMS IN THE QUR'AN AND THEIR REFLECTIONS ON LIFE

ABSTRACT

In this article; the approach of the holy book of Islam, the Qur'an, to dreams which have an important impact on human life will be evaluated. With this purpose, first, expressions used in the Qur'an

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim üyesi.
hidayet@istanbul.edu.tr ; hidayetaydar@yahoo.com

about dreams and these expressions' grammatical meanings will be taken into consideration. Later we will discuss them in the context they are used. The Qur'an mentions the dreams of prophet firstly Abraham's and then Joseph's, Mohammed's and some other prophets' dreams. For example the Prophet Abraham, sees himself killing his son Ishmael in his dream. Prophet Joseph sees eleven stars, sun and moon while prostrating himself in his dream. Prophet Mohammed also sees himself conquering Mecca. Some people's dreams, other than prophets also take a part in the Qur'an. We can mention the dreams of Prophet Joseph's friends, who were in prison with him in this regard.

According to Islamic understanding, revelation first begins with coming to Prophet Mohammed as dreams, and every dream came true, as exactly as he had, in the following day. For this reason, dreams are considered as the part of prophethood. Additionally, the establishment of the adhan (call to prayer), which is one of the most important symbols of Islam and which has been recited five times a day from minarets, is also historically connected to Prophet Mohammed's friends' dreams.

All these dreams will be briefly explained in the article. The issue of whether dreams became true or not, the effects of dreams on the seers and on the people around them, and the developments the dreams cause in their lives are also studied. Their effects on the religious and social life are also examined. While examining all these, how the Qur'an evaluates dreams, and how dreams are looked upon and evaluated in Islam based on the Qur'an are also studied.

The article will be concluded end with comments from the Qur'anic perspective and the Islamic basic references on the psychological effects of dreams on practical, daily human life, and ways to avoid their negative effects.

Key Words: 1. The Qur'an, 2. Dream, 3. Dreams of prophets, 4. Relation between revelation and dream, 5. the Adhan and dream.

Giriş

Rüya, yüzyıllar boyunca insanoğlunun en çok dikkatini çeken hususlardan biridir. En eski dönemlerden itibaren, rüyayla ilgili çalışmaların yapıldığını görmekteyiz. Bu çalışmalar, daha çok rüya yorumculuğu üzerinde olmuştur. Günümüzde artık rüyanın psikolojik boyutları üzerinde de durulmaktadır. Hemen hemen tüm kutsal metinlerde rüyanın önemli bir yeri vardır. Tevrat ve İncil gibi Kur'an da, rüya konusunda bazı bilgiler vermekte ve rüya yorumlamasına dair örnekler sunmaktadır. Aşağıda rüyayla ilgili olarak Kur'an'da tesbit edebildiğimiz bazı hususlar açıklanacaktır.

A - Kur'an-ı Kerim'de Rüya

Rüya, insanların uykularında gördükleri şeyin genel adıdır.¹ Kelime Kur'an'da altı yerde geçer.² Bunların dördünde "rüya" anlamında "er-ru'yâ"³ şeklinde, birinde "benim rüyam" anlamında "ru'yâyî"⁴, diğerinde ise "senin rüyan" anlamında "ru'yâke"⁵ şeklinde yer alır. Kur'an'da ayrıca yine rüya anlamında⁶ ahlâm kelimesi de kullanılır. Ahlâm kelimesi Kur'an'da üç kez geçer⁷ ve bu yerlerin ikisinde rüya anlamındadır. Rüya ile ilişkili olarak Kur'an'da zikri geçen bir kelime de "menâm"dır. Esas itibariye uyku yeri, göz gibi anlamlara gelen kelime⁸, Kur'an'da iki yerde⁹ rüya anlamında kullanılmıştır. Kelimenin rüya anlamında kullanıldığını İbrahim'in gördüğü rüyanın anlatıldığı Kur'an'ın 37. suresi olan Sâffât suresindeki kullanımdan anlıyoruz. Adı geçen suresinin 102. ayetinde İbrahim'e, oğlunu rüyasında kesilmesinin emredildiği anlatılırken "menâm" kelimesi kullanılmış, aynı suresinin 105. ayetinde ise, bunun için "ru'yâ" kelimesi istimal edilmiştir. Bundan anlaşılıyor ki aynı olayı anlatmak üzere kullanılan "menâm" ve "ru'yâ" kelimeleriyle aynı şey kastedilmiştir.

Bütün bu kelimelerle zikri geçen rüyalar, peygamberlerle ilgili olabileceği gibi, onların dışındaki insanlarla da alakalı olabilmektedir. Biz burada, önce Kur'an'da zikredilen ve bazı peygamberlerin gördüğü rüyaları tarihi seyri göz önünde bulundurarak kronolojik sırayla işleyeceğiz, sonra peygamberlerin dışındaki kişilerin gördüklerini vereceğiz.

1 - Peygamberlerin Gördüğü Rüyalar

a - Hz. İbrahim'in Rüyası

Bu bağlamda zikredeceğimiz ilk peygamber, bütün kutsal dinlerin kabul ettiği İbrahim peygamber olacaktır. Bilindiği gibi İbrahim peygamber, Türkiye'nin güneydoğu kesiminde bulunan Harran bölgesinde yetişmiştir.¹⁰ Nemrutla olan mücadelesinden sonra Filistin'e,

¹ Bkz. İsmail el-Cevherî, *es-Sıhah Tâcu'l-Luğa ve Sıhahu'l-Arabîyye*, el-Kâhire 1982, VI/234; er-Râğın el-İsfahânî, *el-Mufredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, Kahraman Yay., İstanbul 1986, 304; Ebû'l-Fadl Cemâluddin Muhammed İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1414/1994, XIV/297.

² Bkz. Muhammed Fuâd Abdülbakî, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, el-Mektebetu'l-İslâmî, İstanbul 1982, 285.

³ Bkz. Kur'an, Yusuf, 12/43; el-İsrâ, 17/60; es-Sâffât, 37/105; el-Feth, 48/27.

⁴ Bkz. Kur'an, Yusuf, 12/43.

⁵ Bkz. Kur'an, Yusuf, 12/5.

⁶ Bkz. İbn Manzûr, XII/145.

⁷ Bkz. Kur'an, Yusuf, 12/44 (iki kez); el-Enbiyâ, 21/5.

⁸ Bkz. İbn Manzûr, XII/596.

⁹ Bkz. Kur'an, el-Enfâl, 8/43; es-Sâffât, 37/102.

¹⁰ Bkz. Ebû Cafer Muhammed İbn Cerîr et-Taberî, *Târîhu'l-Umeni ve'l-Mulûk*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1407, I/142; Ebû'l-Fidâ İsmail İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Mketebetu'l-Maârif, Beyrût tarih yok, I/140.

daha sonra Mısır'a gider.¹¹ Müslüman alimlerin verdiği bilgilere göre oradan da eşi Hacer'i ve oğlu İsmail'i alarak Mekke'ye geçmiş ve onları oraya yerleştirmiştir.¹² Oğlu İsmail orada koşup oynayacağı bir yaşa geldiğinde İbrahim bir rüya görür ve rüyasında kendisine Allah için oğlunu kurban etmesi emredilir.¹³ Aynı rüyayı üç gece üst üste görür.¹⁴ Bazı bilginlerin kaydettiğine göre, İbrahim yaşının ilerlemiş olmasından dolayı artık çocuğunun olamayacağını zannetmişti. Böyle bir dönemde melekler tarafından erkek çocuk ile müjdelendiğinde, onu Allah için kurban olarak adadığını söylemişti. İşte rüyada bu adağı kendisine hatırlatılmaktadır.¹⁵ Peygamberlerin rüyaları, uyanırken kendilerine gelen vahiy mesabesinde olduğu için¹⁶ İbrahim, bu rüyanın hak olduğuna kanaat getirir ve oğlunu çağırarak ona der ki: "Yavrucuğum uykuda (rüyada) seni kestiyimi görüyorum. Sen ne dersin? Oğlu, "Babacığım der, emrolduğun şeyi yap! İnşallah beni sabredenlerden bulacaksın!" Bundan sonra, İbrahim oğlu İsmail'i kesmek üzere yanına alıp dağa çıkar, fakat tam kesecekken ona gökten bir koç gönderilir ve oğluna bedel olarak onu keser.¹⁷ Böylece Kur'an'ın "apaçık bir imtihan" diye nitelendirdiği bu sınavı kazanır.¹⁸ Tevrat'ta da olay benzer bir şekilde anlatılmaktadır, ancak Tevrat'a göre, kesilmesi emredilen çocuk İsmail değil, İshak'tır.¹⁹ Kur'an bu konuda herhangi bir isim zikretmez. Bu yüzden kurban edilenin kim olduğu konusunda Müslüman müfessirler arasında bir ittifak yoktur. Kurban edilmesi emredilen çocuğun, Tevrat'ta geçtiği üzere İshak olduğunu söyleyenler olduğu gibi, İsmail olduğunu söyleyenler de vardır.²⁰ Ama verilen bilgilerden ve siyak-sibak bağlamından, bunun İsmail olduğu anlaşılmaktadır.²¹ Müslüman alimlerin ekseriyeti

¹¹ Bkz. Tevrat, Tekvin, 12-16. baplar; et-Taberî, Tarih, I/148-149.

¹² Bkz. et-Taberî, Tarih, I/152; İbn Kesir, el-Bidâye, I/149-150, 154-155; Abdulvehhâb en-Neccâr, *Kıyasu'l-Enbiyâ*, Dâru'l-Fikr, Beyrût tarih yok, 79-106. Ayrıca bkz. İbrahim, 37, karşılaştır, Tevrat, Tekvin, 21/14-21.

¹³ İbn Kesir, el-Bidâye, I/157; en-Neccâr, 101.

¹⁴ Bkz. Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *Tefsiru'l-Keşşâf...*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1415/1995, IV/51; Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed en-Neseî, *Tefsiru'n-Neseî (Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil)*, Kahraman Yay., İstanbul 1984, IV/25; M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser neşriyat, İstanbul tarih yok, VI/4061-4062.

¹⁵ Bkz. et-Taberî, Tarih, I/164; Yazır, VI/4063.

¹⁶ Bkz. ez-Zemahşerî, IV/51; İbn Kesir, el-Bidâye, I/157; Yazır, VI/4062.

¹⁷ Bkz. es-Sâffât, 37/103-107, karşılaştır Tevrat, Tekvin, 22/2-14.

¹⁸ Bkz. es-Sâffât, 37/106, karşılaştır Tevrat, Tekvin, 22/1.

¹⁹ Bkz. Tevrat, Tekvin, 22/ 2 vd.

²⁰ Bkz. et-Taberî, Tarih, I/164; İbn Kesir, el-Bidâye, I/159-160; Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul tarih yok, VII/414-416; Bünyamin Açıkalin, *Kur'an-ı Kerim'de Rüya Kavramı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), M.Ü.Sos.Bil.Ens. İstanbul 1996, 67-70.

²¹ Bkz. ez-Zemahşerî, IV/54; İbn Kesir, el-Bidâye, I/158-159; en-Neccâr, 101-103.

de bu kanaattedir.²² Ayrıca Tevrat, bu emrin İbrahim'e rüyada verildiğinden bahsetmez.

b - Hz. Yusuf'un Rüyası

Rüyasından söz edeceğimiz ikinci peygamber Yusuf'tur. Yusuf, Yakub'un oğludur. Kur'an 111 ayetten ibaret uzunca bir sureyi Yusuf'a ve onun rüyasına tahsis etmiştir. Tevrat'ın Tekvin bölümünün 37-50. bölümleri de aynı şekilde ağırlıklı olarak Yusuf ve rüyasıyla ilgilidir. Buralarda uzun bir şekilde Yusuf'un rüyası üzerinde durulmaktadır.²³ Buna göre Yusuf, küçük bir çocukken bir rüya görür²⁴ ve babası Yakub'a, "Babacığım, ben (rüyamda) onbir yıldız, güneş ve ay gördüm; bunların bana secde ettiklerini gördüm" der. Babası ona, "Yavrucuğum, rüyanı kardeşlerine anlatma, sonra sana bir tuzak kurarlar. Çünkü şeytan insanın apaçık düşmanıdır! Böylece Rabbin seni seçecek ve sana olayların (düşlerin) yorumundan bir şeyler öğretecektir der..."²⁵ Bilindiği gibi daha sonra Yusuf'un kardeşleri, kıskandıkları için ona tuzak kuracak; yol kenarındaki bir kuyunun dibine atacaklardır. Oradan geçen bir kervan onu alıp Mısır'a götürüp pazarda köle diye satacak, Bir bakan onu satın alacak ve evinde büyütecektir. Bir süre sonra Yusuf, dürüstlüğü ve bilgeliği sayesinde ülkenin hazinesinin başına getirilecek, yani maliye bakanı olacaktır. İşte bu görevdeyken babasını, annesini ve kendisine tuzak kuran kardeşlerini yanına çağırarak; onlar da toplu bir şekilde Yusuf'un makamına girince, hepsi ona secde edeceklerdir. Bu manzarayı gören Yusuf, yıllar önce güneş, ay ve onbir yıldızın kendisine secde ettikleri şeklinde gördüğü rüyasını hatırlayacak²⁶ ve "babacığım, işte bu, daha önce gördüğüm rüyanın yorumudur, Rabbin onu gerçekleştirdi" diyecektir.²⁷

Tevrat'ta da olay Kur'an'dakine paralel ifadelerle anlatılmaktadır. Ancak orada Yusuf'un, onbir yıldız, güneş ve ayın kendisine eğildiklerini gördüğü rüyasından önce, başka bir rüya gördüğü belirtilir. Buna göre o, rüyasında tarlanın ortasında demetler bağladıklarını; kendisinin bağladığı demetin kalkıp dikildiğini, kardeşlerinin demetlerinin ise onun etrafında toplanıp eğildiklerini görmüştür. Kardeşleri bunun ne anlama geldiğini hemen kavramış ve "Gerçek, sen üzerimi-

²² Bkz. İbn Kesir, el-Bidâye, I/159; Ateş, VII/415.

²³ Bkz. Yusuf, 12/4-101, karşılaştır, Tevrat, Tekvin, 37-50. bölümler.

²⁴ Bkz. İbn Kesir, el-Bidâye, I/199; en-Neccâr, 121.

²⁵ Yusuf, 12/4-6.

²⁶ Bkz. Ebû'l-Fidâ İsmail İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, (Tahkik: Heyet), Kahraman Yay., İstanbul 1985, IV/335; aynı müellif, el-Bidâye, I/200-220; en-Neccâr, 121-137.

²⁷ Yusuf, 12/100.

ze kral mı olacaksın? Yahut gerçek üzerimize hüküm mü süreceksin?" demişler ve rüyalarından dolayı ondan nefret etmişlerdir.²⁸

Görüldüğü gibi, Yusuf peygamberin hayatı, küçük yaşlarda gördüğü bir rüya etrafında şekillenmektedir ve gördüğü rüya, yıllar sonra gerçekleşmektedir. Ayrıca, onun hayatı üzerinde daha başka rüyalar da etki edecektir, bu yüzden halk arasında ona **"rüyaların prensi"** denilmiştir.

c - Hz. Muhammed'in Rüyası

Kur'an, bu iki büyük peygamberin rüyaları yanında ayrıca, Hz. Muhammed'in gördüğü rüyalarından da bahseder ve bunların da gerçekleştiğini söyler. Bir ayette şöyle denmektedir: "(...) Sana gösterdiğimiz rüyayı... sına vesilesi yaptık..."²⁹ Bu ayette açık bir şekilde Hz. Muhammed'e gösterilen bir rüyadan ve bu rüyanın bir imtihan vesilesi kılındığından söz edilmektedir. Ne var ki Kur'an bu rüyanın ne olduğunu açıklamaz. Acaba bu rüya ne olabilir; ne zaman olmuştur? Nasıl ve niçin bir imtihan vesilesi kılınmıştır? Bu konuda Müslüman müfessirler arasında bir görüş birliğinin olduğu söylenemez. Birbirinden farklı olaylar anlatılarak, buradaki rüyadan kastın bu olaylardan biri olabileceği belirtilmiştir. Bir rivayete göre, Hz. Muhammed daha Mekke'deyken ve henüz güçlü bir konuma gelmemişken, Allah ona, rüyada, ileride kendisine ve inananlara eziyet etmekte olan Kureyşlileri yeneceğini göstermiştir. Hatta, ileride vaki olacak Bedir savaşında, müşrik ileri gelenlerinin nerede öldürüleceği dahi bu rüyada kendisine gösterilmiştir. O da bu rüyasını etrafındakilere anlatmış, ancak müşrikler, henüz hiçbir gücü olmayan Muhammed'in ve adamlarının ileride bu kadar güçleneceklerine ihtimal vermedikleri için buna gülüp geçmiş, onunla alay etmişlerdir.³⁰ Aradan yıllar geçtikten ve Hz. Muhammed Medine'ye yerleşip iyice güçlendikten sonra Mekke'deki müşriklerle arasında Bedir savaşı çıkmış; o savaşta müşrik ileri gelenlerinin büyük bir kısmı, tıpkı Hz. Muhammed'in rüyasında gördüğü ve dediği gibi ölmüşlerdir.

Başka bir rivayete göre buradaki rüya, Hz. Muhammed'in Mekke'ye girdiğini görmüş olmasıdır.³¹ Buna göre, Hz. Muhammed Medine'deyken, Hudeybiye Barışı öncesi bir rüya görmüş; rüyasında ashabıyla birlikte saçlarını tıraş edip kısaltmış olarak, güven içinde Mekke'ye girdiğini görmüştür. Bu rüyasını ashabına anlatmış, onlar da bundan büyük sevinç duymuşlardır. Ancak Mekke'ye girmek üze-

²⁸ Tevrat, Tekvin, 37/5-8.

²⁹ Bkz. el-İsrâ, 17/60.

³⁰ Bkz. ez-Zemahşerî, II/648; el-Fahr er-Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebîr (Mefâtihu'l-Ğayb)*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût tarih yok, XX/236; Ateş, V/230.

³¹ Ebû Abdillâh Muhammed el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût 1405/1985, X/282

re Medine'den çıkan Müslümanlar, Hz. Muhammed'in Hudeybiye Antlaşmasını yapmasıyla, Mekke'ye giremeden geri dönmek zorunda kalmışlardır. Bunun üzerine bazıları, kendi aralarında, Hz. Muhammed'in gördüğünü söylediği rüyanın gerçekleşmediğini konuşarak dedikodu yapmaya başlamışlardır.³² Hatta en önde gelen sahabilerden Hz. Ömer'in dahi, tereddütler geçirdiği belirtilir. Ancak Ebubekir'in, "Hz. Muhammed, size rüyasında bu sene Mekke'ye gireceğinizi gördüğünü söylemedi ki! İnşallah önümüzdeki yıllarda olur" demesiyle müteredit sahabiler ikna olabilmişlerdi. Buna göre, ayette sözü edilen rüya bu olaydır ve bu da bir sene sonra Müslümanların Mekke'ye girmesiyle gerçekleşmiştir.³³ Ancak bu rivayetin zayıf olduğu belirtilmiştir.³⁴

Üçüncü bir görüşü göre ise rüyada sözü edilen olay, Hz. Muhammed'in İsrâ gecesi yürütülmesi ve pek çok olayı müşahade etmesidir. Müfessirlerin ekseriyetinin bu kanaatte olduğu belirtilmektedir.³⁵ Buna göre, Hz. Muhammed Mekke'deyken bir gece kendisine gelen melek Cebrail tarafından alınarak Kudüs'e götürülmüş; oradan da göklere çıkarılmıştır. Daha sonra Rabbiyle görüşmüş; kendisine melekût âlemi gösterilmiş; pek çok hârikulâde olayla karşılaşmış, sonunda da Mekke'ye dönmüştür. Bütün bun seyahat çok kısa bir süre zarfında olmuştur.³⁶ Bu seyahate, İslam geleneğinde "İsrâ ve Miraç mucizesi" denmektedir. İşte ayette sözü edilen rüya budur. Esasen üzerinde durduğumuz ayet, bu mucizenin kısmen de olsa anlatıldığı surede yer almaktadır. Bu da söz konusu rüyayla bu mucize arasında bir bağ olduğunu göstermektedir.³⁷ İbn Abbas'ın (v. 68/687) ve daha başka alimlerin de ayeti bu bağlamda yorumladığı nakledilmektedir.³⁸ Ne var ki konuyu iyice tahkik eden bazı müfessirlerimiz, bir takım gerekçeler ileri sürerek, bu rüyanın İsrâ-miraç mucizesiyle ilgisini kurmanın mümkün olmadığını söylemektedirler.³⁹ Bu alimlerimize göre, en doğrusu bu rüyanın, zikrettiğimiz birinci olay ile ilgili olmasıdır. Yani Hz. Muhammed'in, erken dönemlerde

³² ez-Zemahşerî, IV/336; er-Râzî, XXVIII/104-105.

³³ Bkz. er-Râzî, XX/236; İbn Kesîr, Tefsîr, VII/337; Ateş, V/230.

³⁴ Bkz. el-Kurtubî, X/282-283.

³⁵ Bkz. er-Râzî, XX/236; el-Kurtubî, X/282; İbn Kesîr, Tefsîr, V/90; Ahmed Mustafa el-Merâgî, *Tefsîru'l-Merâgî*, Dâru'l-Fikr, tarih yok, V/XXV. cüz, 66; Ateş, V/230; Saîd Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, Dâru's-Selâm, III. baskı, 1412/1991, VI/3087.

³⁶ Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, Çağrı yay., İstanbul 1401/1981, Kitâbu's-Salâh, 1, Bed'u'l-Halk, 6, Menâkibu'l-Ensâr, 42; Müslim b. el-Haccâc, *Sahîhu Muslim*, Çağrı yay., İst., 1401/1981, Kitâbu'l-İmân, 74.

³⁷ Bkz. er-Râzî, XX/236; el-Kâdi Nâsiruddîn el-Beydâvî, *Tefsîru'l-Beydâvî el-Musemmâ Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Dersâadet, İstanbul tarih yok, I/575; Ateş, V/230.

³⁸ Bkz. el-Buhârî, Menâkibu'l-Ensâr 42, Kitâbu't-Tefsîr, Süretu'l-İsrâ 9, Kitâbu'l-Kader 10; Tirmizî, Kitâbu't-Tefsîr, Benû İsrâil, (3134); el-Merâgî, V/XXV. cüz, 66; Havvâ, VI/3087.

³⁹ Bkz. el-Kurtubî, X/282; Ateş, V/230.

ileride Kureyşlileri yeneceğine dair gördüğü rüya olmalıdır. Nitekim öyle olmuş; ilerleyen yıllar, Hz. Muhammed'in bu rüyasını doğrulamış ve o gün bir avuç olan, son derece güçsüz olan Müslümanlar, büyük başarılar elde ederek düşmanları Mekke'li Müşrikleri yenmişlerdir.⁴⁰

Kur'an'da Hz. Muhammed'in gördüğü bir rüyadan daha bahsedilmektedir: "Andolsun Allah resulünün rüyasını doğru çıkardı. Allah'ın dilemesiyle (kiminiz) başlarını tıraş etmiş olarak, (kiminiz de) saçlarını kısaltarak korkmadan, güven içinde Mescid-i Haram'a gireceksiniz..."⁴¹ Yukarıda Hz. Muhammed'in Medine'deyken Mekke'ye girdiğine dair bir rüya gördüğünü ve bunu ashabına anlattığını zikretmiştik. Yine orada Mekke'ye girmek üzere Medine'den çıkan Müslümanların, Hz. Muhammed'in müşriklerle yapmak zorunda kaldığı Hudeybiye Barış Antlaşması gereği, Mekke'ye girmeden geri dönmek zorunda kaldıklarını da hatırlatmıştık. Rüyanın o anda gerçekleşmemesi üzerine, Müslümanların ileri gelenlerinden biri olan Ömer'in de aralarında bulunduğu bazı sahabiler şaşkınlık ve tereddüt yaşamışlar, hatta bazıları kendi aralarında hoş olmayan bir takım dedikodular dahi yapmışlardır.⁴² Yukarıda verdiğimiz İsrâ suresi 60. ayetin bununla ilgili olduğunu söylendiğini de kaydetmiştik. O ayetin bu rüyayla ilgisinin olup olmadığı kesin olarak belirlenememiştir, ancak burada sözünü etmekte olduğumuz rüyanın, Mekke'ye girmekle ilgisinin olduğu kesindir. Ayetin ifadesinden anlıyoruz ki, Allah, Peygamber'inin, Mekke'ye gireceklerine dair daha önce gördüğü rüyayı doğru çıkarmış ve Müslümanlar, rüyada görüldüğü üzere Mekke'ye girmişlerdir.⁴³

Buraya kadar serdettiğimiz bilgilerden, peygamberlerin rüyalarının Kur'an'da ne kadar önem arz ettiği anlaşılmaktadır. Yukarıda sözü geçen peygamberler bir takım rüyalar görmüşlerdir. Kur'an, onların bu rüyalarının, aynı zamanda ilâhî bir boyutunun olduğuna işaretle, bütün bu rüyaların gerçekleştiğini bildirmektedir. Bundan, aynı zamanda rüya ile vahiy-nübüvvet arasında ciddi bir ilişkinin olduğu anlaşılmaktadır. İbn Abbas ve benzeri bazı alimler, peygamberlerin rüyalarının vahiy olduğunu, uyanırken aldıkları vahiyden farkının olmadığını söylemişlerdir.⁴⁴ Nitekim aşağıda vereceğimiz gibi Hz. Muhammed de bu ilişkiye dikkat çekecek ve rüyanın nübüvvetin

⁴⁰ Bkz. Ateş, V/230-231.

⁴¹ Bkz. el-Fetih, 48/27.

⁴² Bkz. ez-Zemahşeri, IV/336; er-Râzî, XXVIII/104-105; İbn Kesir, Tefsir, VII/337; Ateş, VIII/491.

⁴³ Bkz. ez-Zemahşeri, IV/336; er-Râzî, XXVIII/104; İbn Kesir, Tefsir, VII/337; en-Nesefî, IV/163; Ateş, VIII/493.

⁴⁴ Bkz. ez-Zemahşeri, IV/51; el-Kurtubî, XVI/290; İbn Kesir, el-Bidâye, I/157; Yazır, VI/4062.

46 cüzünden bir cüz olduğunu belirtecektir. Rüya vahiyden addedilmekle beraber, Kur'an ayetlerinden herhangi birinin rüyada vahyedildiği kabul edilmemektedir.⁴⁵ Her ne kadar Kevser suresinin rüyada vahyedildiği iddia edilmişse de, bu görüş tasvip görmemiştir.⁴⁶

2 - Peygamberlerin Dışındakilerin Gördüğü Rüyalar

Kur'an sadece peygamberlerin değil, bunların dışındaki bazı kişilerin rüyalarından da bahseder. Bu bağlamda ilk zikredeceğimiz rüya, Yusuf peygamberin zindan arkadaşlarının gördüğü rüyadır. Bilindiği gibi Yusuf, evinde kaldığı vezirin eşinin hazırladığı bir komplo sonucu zindana girmek zorunda kalmıştı.⁴⁷ İşte zindanda olduğu bir sırada, onunla beraber zindana giren iki genç rüya görürler ve rüyalarını yorumlaması için Yusuf'a anlatırlar: "(...) Onlardan biri dedi ki: Ben rüyamda şarap sığtığımı görüyorum. Öteki ise, ben de görüyorum ki, başımın üstünde ekmek taşıyorum, kuşlar ondan yiyor. Bunun yorumunu bize haber ver. Zira biz seni iyi davranan (rüyaları iyi yorumlayan)lardan görüyoruz."⁴⁸ Yusuf arkadaşlarının talebini kabul eder ve rüyalarını yorumlar. Şarap sığtığını görenin rüyasını, efendisine (yani krala) şarap sunmakla yorumlar. Bu zat daha önce krala şarap sunuyormuş. Bu kişi yine aynı şeyi yapacaktır. Başının üstünde ekmek taşıyıp da onlardan kuşların yediğini görenin rüyasını ise, o kişinin asılıp kuşların başından yemesiyle tevill eder.⁴⁹ Her ne kadar Kur'an bu rüyaların gerçekleştiğini açıkça söylemiyorsa da, söz gelişinden bu anlaşılmaktadır. Zira bu iki kişiden ilki, Yusuf'un dediği gibi bırakılır ve kralın yanına döner. Nitekim Yusuf'un ona şöyle dediği zikredilmektedir: "Beni efendinin yanında an (suçsuz olduğumu ona hatırlat)!."⁵⁰ İşte bu, Kur'an'da, peygamberin dışındaki kişilerin rüyasıyla ilgili zikredilen bir bilgidir.

Tevrat'a göre, bu iki kişiden biri kralın baş sakisi, diğeri ise baş ekmekçisidir. Orada, bunların gördüğü rüyalar daha detaylı olarak anlatılmaktadır: "Ve baş saki rüyasını Yusuf'a hikaye edip ona dedi: Rüyamda işte önümde bir asma, ve asmada üç çubuk vardı; ve tomurcuklanır gibi idi, ve çiçekleri çıkıp salkımları olgun üzümler verdiler; ve Firavun'un kâsesi elimde idi ve üzümleri alıp onları Firavun'un kâsesi içine sığtım, ve kâseyi Firavun'un eline verdim."⁵¹ Tevrat'a göre, Yusuf hemen bunun rüyasını tabir eder ve der ki: "Üç çubuk üç gündür; artık üç güne kadar Firavun senin başını yükseltecek, ve

⁴⁵ Bkz. Muhsin Demirci, *Vahiy Gerçeği*, İFAV Yay., İstanbul 1996, 182.

⁴⁶ Bkz. Demirci, 180-181.

⁴⁷ Bkz. Yusuf, 12/23-35. Karşılaştır Tevrat, Tekvin, 39/7-23.

⁴⁸ Yusuf, 12/36.

⁴⁹ Bkz. Yusuf, 12/41.

⁵⁰ Yusuf, 12/42.

⁵¹ Tevrat, Tekvin, 40/9-11.

seni memnuniyetine döndürecektir; ve onun sakisi bulunduğu vakitte olduğu gibi, evvelki usule göre, Firavun'un kâsesini onun eline vereceksin."⁵² Kralın baş ekmekçisi olanın rüyası ise şöyledir: "Ve baş ekmekçi tabirin iyi olduğunu görünce, Yusuf'a dedi: Ben de rüyamda idim, ve işte, başımın üzerinde üç sepet beyaz ekmek vardı ve en üstteki sepette Firavun'un yiyeceklerinin her çeşidinden, ekmekçi işleri vardı; ve kuşlar başımın üzerindeki sepette onları yiyorlardı."⁵³ Yusuf bunu da şöyle yorumlamıştır: "Üç sepet üç gündür; artık üç güne kadar Firavun senin başını senden kaldıracak, ve seni ağaca asacak, ve kuşlar senin etini üzerinden yiyecekler."⁵⁴ Tevrat, rüyanın üç gün sonra tıpkı Yusuf'un yorumladığı gibi gerçekleştiğini de anlatır.⁵⁵

Bu paralelde Kur'an'ın zikrettiği başka bir rüya, yine Yusuf peygamberin hayatıyla ilgilidir. Yukarıda, rüyasında şarap sıktığını gören birine Yusuf'un, "beni efendinin yanında an!" dediğinden bahsetmiştik. Ne var ki bu zat, kralın yanına döndükten sonra Yusuf'u unuttur ve krala ondan bahsetmez.⁵⁶ Böylece uzun bir zaman geçer. İşte o arada kral bir rüya görür: "(Bir gün) kral dedi ki: Ben rüyamda yedi semiz inek görüyorum, bunları yedi zayıf inek yiyor. Ve yedi yeşil, yedi de kuru başak görüyorum. Ey efendiler bu rüyamın yorumunu bana anlatın, şayet siz gerçekten rüya yorumcusu iseniz."⁵⁷ Tevrat'a göre, kral ilk rüyadan sonra uyanır. Sonra tekrar uyur, yedi yeşil ve kuru başağı ikinci rüyasında görür. Bu rüyada Firavun, yedi kuru başağın, yedi yeşil başağı yediğini görmüştür.⁵⁸ Ne var ki yorumcular bundan bir şey anlamazlar ve "bu karışık düşlerden ibaret; biz (karışık) düşlerin yorumunu bilmeyiz" derler.⁵⁹ O sırada, Yusuf'un zindandan çıkan arkadaşının aklına Yusuf gelir, onun çok iyi bir rüya yorumcusu olduğunu hatırlar ve "bu rüyayı ancak o yorumlar" diye düşünerek krala, "ben size onun yorumunu haber veririm, beni hemen zindana gönderin!" der. Hemen Yusuf'a gelir ve "Yusuf, ey çok doğru söyleyen, bize şu rüyayı yorumla: Yedi semiz ineği, yedi zayıf inek yiyor ve yedi yeşil, yedi de kuru başak (nedir bunlar)? Umarım sen yorumlarsın da senin yorumunla insanlara dönerim, onlar da bilirler" der.⁶⁰ Yusuf, rüyayı dinledikten sonra onu şöyle yorumlar: "Siz, adetinüz üzere yedi yıl (ürün) ekersiniz, biçtiğinizi başağında bırakırsınız. Ancak, yiyeceğiniz az bir miktarı (alırsınız, gerisini depo edersiniz). Sonra onun ardından, yedi kurak yıl gelecek ki, (to-

⁵² Tevrat, Tekvin, 40/12-13.

⁵³ Tevrat, Tekvin, 40/16-17.

⁵⁴ Tevrat, Tekvin, 40/18-19.

⁵⁵ Bkz. Tevrat, Tekvin, 40/20-22.

⁵⁶ Bkz. Yusuf, 12/45; Tevrat, Tekvin, 40/23.

⁵⁷ Yusuf, 12/43. Karşılaştır Tevrat, Tekvin, 41/1-4; 17-21.

⁵⁸ Bkz. Tevrat, Tekvin, 41/5-7; 22-24.

⁵⁹ Yusuf, 12/44.

⁶⁰ Yusuf, 12/45-46.

humluk olarak) sakladığınız az miktar dışında, o yıllar, önceden biriktirdiklerinizi yeyip bitirir. Sonra onun ardından bir yıl gelir ki, o yılda insanlara bol yağmur verilir ve insanlar o yıl (bol bol) meyve sıklıkla (hayvan sağarlar)."⁶¹ Yusuf'un bu yorumunu çok beğenen kral, onu zindandan çıkartarak yanına alır; bu arada ona komplo kuran kadın da suçunu itiraf eder ve Yusuf'un masum olduğunu söyler. Bütün bunları gören ve Yusuf'un bilge yönünü fark eden kral, onu hazineden sorumlu bakan yapar.⁶² Böylece Yusuf, rüya yorumculuğu sayesinde zindandan bakan koltuğuna yükselir.

Kur'an kralın gördüğü rüya için yorumcuların "adğâsu ahlâm" dediklerini söyler. Adğâsu ahlâm, karmakarışık saçma rüyalar demektir.⁶³ Bu tür rüyaların varlığı bir gerçektir. Yani bazen insan, herhangi bir anlamı olmayan saçma rüyalar görebilir. Bunları, insan beyni uykuda düşünür; belli bir maksatları yoktur. Bunların bazen manaları açık ve anlaşılır olabilir, ama çoğunlukla karmakarışık, zararlı ve anlamsızdırlar. Bunlar, aralarında bir münasebet olmayan zararlı bazı bitkilerin karmakarışık olmalarını ifade için kullanılan "adğâs" türünden rüyalarlardır.⁶⁴ er-Râzî (v. 606/1209) de tefsirinde, ahlâmı ikiye ayırmıştır; bir kısmında görülen rüyalar düzenli ve uyumlu olur. Bunları akli ve ruhî hakikatler çerçevesinde yorumlamak mümkündür. Ancak diğer kısmı karmakarışık saçma rüyalar; onlarda bilinen bir düzen olmaz. İşte bunlara "adğâs" denir.⁶⁵ Ne var ki, Kur'an, kralın gördüğü rüyanın adğâsu ahlâm, yani anlamsız saçma sapan bir rüya olduğunu kabul etmez. Bilakis Yusuf, onu gayet açık ve anlaşılır bir şekilde yorumlar ve Yusuf'un yorumladığı gibi çıkar. İlerleyen zamanda, yedi yıl sürekli bolluk olur; Yusuf'un dediği gibi bu yıllarda ürünler depo edilir. Ardından yedi kıtlık yılı gelir ve her taraf kırlır. İnsanlar gıdaya büyük ihtiyaç duyarlar. Hatta Yusuf'un babası ve kardeşlerinin olduğu Filistin ilinde de büyük bir kıtlık baş gösterir. İşte her tarafın kıtlık ve kuraklık yüzünden adeta kırıldığı bir zamanda, Yusuf'un yorumladığı rüyaya uygun hareket eden Mısırlılar, hiçbir sıkıntı çekmezler. İnsanlar, muhtelif memleketlerden, Mısır'a gıda almaya gelirler. Yusuf kıssasında geçtiği gibi kardeşleri de o zamanlar Mısır'a mal almaya gelirler, Yusuf onları tanır ve ilerleyen zaman içerisinde onları yanına aldırır.⁶⁶

Bu olay bir kez daha bize rüyaların ve rüyayı doğru yorumlamanın önemini anlatmaktadır.

⁶¹ Yusuf, 12/47-49. Karşılaştırmalı Tevrat, Tekvin, 41/26-36.

⁶² Bkz. Yusuf, 12/50-57. Karşılaştırmalı Tevrat, Tekvin, 41/37-45.

⁶³ Bkz. ez-Zemahşerî, II/456; er-Râzî, XVIII/148.

⁶⁴ Ahmed eş-Şirbâsî, *Yeselûneke fi'd-Dini ve'l-Hayâh*, Dâru'l-Ceyl, Beyrût tarih yok, I/592.

⁶⁵ Bkz. er-Râzî, XVIII/148.

⁶⁶ Bkz. Yusuf, 12/58-101. Ayrıca bkz. İbn Kesîr, Tefsir, IV/322-337.

Peygamberlerin dışındaki kişilerin rüyalarına örnek olarak şunu da zikredebiliriz. Kur'an, İsrailoğullarına yapılan iyilikleri sayarken, "Sizi Firavun ailesinden de kurtarmıştık. Onlar size azabın en kötüsünü reva görüyor; oğullarınızı boğazlıyor, kızlarınızı sağ bırakıyorlardı..." demektedir.⁶⁷ Kaynaklarda geçen bilgilere göre, Firavun'un bunu yapmasının sebebi, gördüğü bir rüya idi. Rivayete göre, o rüyasında Kudüs'ten çıkan bir ateşin Mısırlıların evlerine girdiğini, bu ateşin, Kıptilerin evini yaktığı halde, İsrailoğullarının evine zarar vermediğini görmüş; bunun ne anlama geldiğini sormuş; kâhinler bunun, İsrailoğulları arasından çıkacak bir erkek eliyle saltanatının yıkılacağı anlamına geldiğini söylemişlerdir. Bunun üzerine Firavun, İsrailoğulları arasından doğan erkek çocukların öldürülmesini emretmiştir.⁶⁸ Kur'an böyle bir rüyadan bahsetmez. Sadece İsrailoğullarının erkek çocuklarının öldürülmesinden, kızlarının ise bırakılmalarından söz eder. Bu yüzden, yukarıda verdiğimiz rivayeti mesnetsiz görüp kabul etmeyen müfessirler vardır.⁶⁹ Ancak müfessirlerimizin büyük ekseriyeti bu rivayeti naklederek, ilgili ayetleri buna göre yorumlamaktadırlar.⁷⁰

Kur'an, uyku ile ölüm arasındaki ilişkiye de dikkat çeker. Esasen uyku, bir nevi ölümdür.⁷¹ Nitekim ayette, "Allah ölmekte olan canları alır, ölmeyenleri de uykularında (bedenlerinden alıp kendinden geçirir). Sonra ölümüne hükmettiğini yanında tutar, diğerlerini ise belli bir süreye kadar salıverir. Şüphesiz bunda düşünen bir toplum için ibretler vardır"⁷² buyrulmuştur. Bunun anlamı şudur: Allah, ölümleri anında ve uykuda ruhları alır ve onları, hakikatini yalnızca kendisinin bildiği bir tarzda yanında tutar. Hakkında ölüm verilenler, dünyanın sonuna kadar orada kalır; fakat uyuyanın ruhunu geri salıverir. Yani sahibine geri gönderir, o da uyanır ve eceli gelinceye kadar yaşamaya devam eder.⁷³ Bazı alimler, uyku halinde ruhun bedenden çıktığını, fakat ışığın bedende kaldığını, rüyanın onunla görüldüğünü söylerler.⁷⁴ Bazı alimlere göre ise, ölüm anında kişinin ruhunun bedeninden ayrılması gibi, uyku anında da ruh bedenden ayrılır ve bu ruhların tümü gökte birbiriyle görüşür, buluşurlar. Sonra geri dönmeyi murat edince, ölenlerin ruhları kalır; uyuyanların ruhları ise bedenlerine geri döner. Hz. Ali'den yapılan nakle göre, bu

⁶⁷ Bkz. el-Bakara, 2/49; İbrahim, 14/6; el-Kasas, 28/4.

⁶⁸ Bkz. İbn Sirin, *Tefsiru Ahlâmi'l-Kebîr*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1403/1983, 27; İbn Kesir, *Tefsir*, I/128; aynı müellif, el-Bidâye, I/238; Ateş, I/162.

⁶⁹ Bkz. er-Râzî, III/69; Ateş, I/162.

⁷⁰ Bkz. ez-Zemahşeri, I/141; er-Râzî, III/69; el-Beydâvi, I/61.

⁷¹ Bkz. Ateş, VIII/18.

⁷² ez-Zümer, 39/42.

⁷³ eş-Şirbâsi, I/593; Mehmet Dalkılıç, *İslam Mezheplerinde Ruh*, İz Yay., İstanbul 2004, 62-63.

⁷⁴ Bkz. Ateş, VIII/19.

arada ruhun gönderilmeden önce gökte gördüğü rüyalar, doğru ve gerçek rüyalardır; gönderildikten sonra gördüğü rüyalar ise, onlara, şeytanlar müdahale eder ve batıl, anlamsız şeyler katar. Bunlar da yalan çıkan rüyalardır.⁷⁵ Gazâlî (505/1111), er-Râzî,⁷⁶ İbn Haldûn (808/1405),⁷⁷ ve daha başka alimler de uykuda ruhun manalar alemine dalmasının, el-Levhu'l-Mahfûza muttali olmasının mümkün olduğunu ve orada gördüklerinin rüya olduğunu söylemişlerdir.⁷⁸

Buraya kadar, Kur'an'da rüyanın nasıl yer aldığını ve Kur'an'ın onu nasıl değerlendirdiğini gördük. Yine gördük ki, Kur'an'da sözü geçen rüyaların tümü gerçekleşmiş; yorumlandıkları gibi çıkmışlardır. Hz. Muhammed de rüya konusuna çok önem vermiştir. Biz, Hz. Peygamber'in rüya konusundaki düşüncelerini ve rüyaya verdiği değeri, makalemizin daha fazla uzamaması için burada işlemeyecek, ileride müstakil bir makale halinde inceleyeceğiz. Ancak şu kadarını belirtelim ki, Hz. Muhammed'in hayatında rüyalar çok büyük bir önem arzeder. O rüyayı peygamberliğin bir cüzü olarak görmüştür.⁷⁹ Esasen onun vahiy hayatı da öncelikle adına "sadık rüyalar" denen rüyalarla başlamıştır.⁸⁰ Hz. Muhammed, pek çok rüya görmüş; çoğu zaman gördüğü rüyaya göre hareket hattını belirlemiştir. O, dünyevî konularda rüya gördüğü gibi, ahiret hayatıyla ilgili hususları da rüyasında gördüğünü söylemiştir. Bu bağlamda cenneti, cehennemi, oralardaki insanların durumlarını vs. bütün bunları gördüğünü belirtmiştir. O aynı zamanda ashâbının rüyalarını yorumlamış; onlara gördükleri rüyalar karşısında nasıl davranmaları gerektiği konusunda bilgi vermiştir. Nitekim aşağıda rüyaların hayata yansımalarını işlerken buna kısaca değineceğiz.

B - Rüyanın Hayata Yansımaları

1 - Psikolojik Hayattaki Yansımaları

Rüyaların bazı insanlar üzerinde etkisinin olduğu bilinen bir gerçektir. Buna göre iyi rüyalar kişide olumlu etkiler yapıp, onu güçlendirirken, bilhassa korkunç rüyalar, içinde kötü durumların görüldüğü rüyalar da kişiyi olumsuz yönde etkiler. Günlerce bu rüyaların etkisinde kalmak söz konusu olabilir. Nitekim, Hz. Muhammed'in

⁷⁵ el-Kurtubî, XV/260.

⁷⁶ Bkz. er-Râzî, XVIII/135.

⁷⁷ Bkz. Abdurrahmân Ebû Zeyd İbn Haldun, *Mukaddime*, (Haz. S.Uşudağ), Dergah yay., İstanbul 1982, I/381-384.

⁷⁸ Yazır, IV/2867-2868; Açıklan, 9-12.

⁷⁹ Bkz. el-Buhârî, Kitâbu't-Ta'bir, 2, 4, 26; Muslim, Kitâbu'r-Ru'yâ, (II/1773-1775); Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, (Çağrı yay., İstanbul 1401/1981), Kitâbu'r-Ru'yâ, 1, 3, 4; Ebû Abdillâh Muhammad İbn Mâce, *Sünen İbn Mâce*, (Çağrı yay., İstanbul 1401/1981), Kitâbu Ta'bir'i'r-Ru'yâ, 1, 4; et-Tirmizî, Kitâbu'r-Ru'yâ, 1, 6; Ebû Muhammad Abdillâh ed-Dâremî, *Sünenü'd-Dâremî*, (Çağrı yay., İstanbul 1401/1981), Kitâbu'r-Ru'yâ, 2, 6.

⁸⁰ Bkz. el-Buhârî, Kitâbu Bad'i'l-Vahy, 1, Kitâbu't-Ta'bir, 1.

vefatından sonraki dönemde yaşamış olan Ebû Seleme adında bir zatin, gördüğü rüyaların etkisinde kalarak hastalandığı kaynaklarımızda geçmektedir.⁸¹ Hz. Muhammed, ashabının olumsuz rüyaların etkisinde kalmaması için neler yapmaları gerektiğini onlara söylemiştir. O, rüyaların kişi üzerindeki etkisine işaretlerle, "sizden biri kötü bir rüya gördüğünde, sol tarafına üç kere tükürsün, sonra da onun şerrinden Allah'a sığınsın. Böyle yaptığı takdirde, rüyadan dolayı bir zarar görmeyecektir" demiştir.⁸² Diğer bir hadiste ise, kötü rüya görenin yatağından kalkıp namaz kılmasını ve onu insanlara anlatmamasını önermiştir.⁸³

Bir gün bedevinin biri Hz. Muhammed'e, "rüyamda kafamın keşildiğini ve onun ardından gittiğimi gördüm" deyince, Hz. Muhammed ona, "insanlara, şeytanın rüyanda senle oynamasını anlatma" demiştir. Sonra da çevresinde onu dinleyenlere de aynı şeyi söylemiştir.⁸⁴ Bu tür yol göstermelerin, kişi üzerindeki etkisini de ilgili rivayetlerden anlıyoruz. Nitekim, kötü rüyanın şerrinden sakınmakla ilgili hadisi rivayet eden kişinin şöyle dediğini görüyoruz: "Ben (kötü) rüyanın etkisini, üzerimdeki bir dağdan daha ağır hissediyordum; fakat bu hadisi işittikten sonra artık ona aldırış etmiyorum."⁸⁵

Hz. Muhammed, görülen iyi ve güzel rüyalarla ilgili de şöyle bir tavsiyede bulunmuştur: "Sizden biri iyi ve güzel bir rüya gördüğünde, onu sadece sevdiği kimseye anlatsın, onun dışındakilere anlatmasın."⁸⁶ Bunu yaptığı takdirde hayrın hasıl olacağını anlatmak istemiştir.

Kötü rüyanın anlatılmamasının neden söylenmiş olabileceği üzerinde bazı mülahazalar ileri sürülmüştür. Buna göre, kötü rüya anlatıldığı zaman, onu yorumlayanların da etkisiyle rüyadaki kötü durumun gerçekleşebileceği gibi bir beklenti içine girilebilir. Bu da kişiyi psikolojik olarak etkiler ve rahatsız eder. Kişinin gördüğü güzel ve iyi rüyaları sadece sevdiği ve güvendiği kişilere anlatması, onun dışındakilere söylememesi ile ilgili tavsiyeye gelince, şüphesiz ki sevenler, sevdikleri kişinin gördüğü güzel rüyayı, yine güzel bir şekilde yorumlarlar ve o kişiye manevi bir haz verirler, o da bundan mutluluk duyar. Ama sevmeyen kişiler, kıskançlık ve daha başka nedenlerle

⁸¹ Bkz. el-Buhâri, Kitâbu't-Ta'bir, 46; Muslim, Kitâbu'r-Ru'yâ, (II/1771-1772).

⁸² Bkz. el-Buhâri, Kitâbu't-Ta'bir, 3-4, 14, 46; Muslim, Kitâbu'r-Ru'yâ, (II/1771-1773); İbn Mâce, Kitâb Ta'biri'r-Ru'yâ, 4; et-Tirmizî, Kitâbu'r-Ru'yâ, 5; ed-Dâremî, Kitâbu'r-Ru'yâ, 5; Mâlik, Kitâbu'r-Ru'yâ, 4.

⁸³ Bkz. el-Buhâri, Kitâbu't-Ta'bir, 26, 46; Muslim, Kitâbu'r-Ru'yâ, (II/1773); et-Tirmizî, Kitâbu'r-Ru'yâ, 1.

⁸⁴ Muslim, Kitâbu'r-Ru'yâ, 2, (II/1776-1777); İbn Mâce, Kitâbu Ta'biri'r-Ru'yâ, 5.

⁸⁵ Bkz. Muslim, Kitâbu'r-Ru'yâ, (II/1772); Mâlik, Kitâbu'r-Ru'yâ, 4.

⁸⁶ Bkz. el-Buhâri, Kitâbu't-Ta'bir, 46; Muslim, Kitâbu'r-Ru'yâ, (II/1772); İbn Mâce, Kitâb Ta'biri'r-Ru'yâ, 6.

rüyayı yanlış yorumlayarak o kişiyi üzebilirler. O yüzden bu tavsiyeler yapılmış olmalıdır.

2 - Dini Hayattaki Yansımaları

Rüyalarda görülen bazı hususların dini bir içerik taşıdıkları ve bunların bağlayıcı bir niteliğe büründürüldüğü de olmuştur. İslam'ın en temel bazı prensiplerinin rüya ile sabit olduğu bilinmektedir. Ne var ki bu rüyaların, ya bizatihi Hz. Peygamber'in gördüğü rüyalar olması, ya da sahabenin görüp ona anlattığı ve onun da onayladığı rüyalar olması gerekir. Bunun dışındaki hiçbir rüyanın dinen insanları bağlayıcı ve hüküm ifade eden bir yanı yoktur. Alimlerimiz, uykuda dini içerikli bir rüya görenin, bu gördüğünün sadece kendisini bağlayabileceğinde ittifak etmişlerdir.⁸⁷ Burada, İslam Dininde çok büyük önemi bulunan ve bir yönü itibarıyla rüya ile sabit olan bazı hususları işleyeceğiz.

a - Miraç Hadisesi

Miraç, yükselmek, yücelere çıkmak anlamına gelir. Hz. Muhammed'in bir gece Mekke'den alınıp göklere çıkarılmasını ifade eder. Kur'an'dan bazı ayetlerin miraca işaret ettiği söylenmiştir Ancak açık bir şekilde bu olayı anlatan herhangi bir ayet yoktur.⁸⁸ Hadislerde ise bununla ilgili pek çok rivayet vardır. el-Buhari'nin (v. 256/869) nakline göre Hz. Muhammed, bir gece Mekke'de yatağında yatarken melek Cebrail gelmiş, onu gök alemine yükseltmiştir. Hz. Muhammed, gök alanında pek çok peygamberle karşılaşmış, en sonunda Rabbi ile görüşmüş; dönüş yolunda da cennet ve cehennem kendisine gösterilmiş, sonunda tekrar yatağına gelmiştir. Bütün bunlar da çok kısa bir süre içinde olmuştur.⁸⁹ Diğer bazı rivayetlerde Burak adı verilen bir hayvana bindirildiği ve önce Kudüs'e getirildiği, sonra oradan gök alemine yükseltildiği belirtilmektedir.⁹⁰ İslam alimleri, bu olayın beden-ruh birlikteliği ile mi, yoksa sadece ruh ile mi olduğu konusunda ihtilaf etmişlerdir.⁹¹ Bunlardan bazılarının göre miraç, tamamen rûhî bir olay olup, Hz. Muhammed onu rüyasında yaşamıştır. Bunlar, daha önce zikrettiğimiz İsrâ suresi 60. ayetinde sözü edilen rüyanın da bu olay olduğunu söyleyerek ayetten delil getirmektedirler.⁹² Ashabın ileri gelenlerinden bazıları da bu kanaatte-

⁸⁷ Bkz. Usâme Muhammed al-Avadi, *Ahkâmu Tefsiri'r-Ru'yâ ve'l-Ahlâm fi'l-Qur'ani'l-Kerîm ve's-Sunneti'l-Mutahhara*, (Dâru'l-Cayl, Beyrût 1411/1991), 46-47.

⁸⁸ Bkz. Ateş, V/188.

⁸⁹ Bkz. el-Buhârî, Kitâbu's-Salâh, 1, Bed'u'l-Halk, 6, Menâkibu'l-Ensâr, 42. Ayrıca bkz. Muslim, Kitâbu'l-İmân, 74; İbn Kesir, Tefsir, V/4-42.

⁹⁰ Bkz. Muslim, Kitâbu'l-İmân, 74; İbn Kesir, Tefsir, V/4-42.

⁹¹ Bkz. İbn Kesir, Tefsir, V/40-41.

⁹² Bkz. ez-Zemahşeri, II/649; er-Râzi, XX/236; el-Beydâvi, I/575; İbn Kesir, Tefsir, V/4-42; Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, (Çev. S.Tuğ), İrfan yay., İstanbul 1980, I/152-154; Ateş, V/194; Açıklık, 95.

dirler ki, Hz. Muhammed'in eşi Aişe (v. 57/676) de bunlardandır.⁹³ Bu kanaate göre, İslam'da oldukça önemli bir yere sahip olan miraç hadisesi, rüya ile sabit olmuş bir hadisedir. Ancak bu rüyanın, uykuda görülen rüya olup olmadığı konusu da tartışmalıdır.⁹⁴

b - Beş Vakit Namaz

Bilindiği gibi İslam Dininde en temel ibadetlerin başında namaz gelmektedir ve namaz, günde beş vakit olarak kılınmaktadır. İşte bu ibadet, genel kanaate göre, yukarıda sözünü ettiğimiz miraç hadisesinde farz kılınmıştır. Kaynaklarda geçtiğine göre Hz. Muhammed, miraçta Allah ile görüşürken, ümmetine günde beş vakit namaz farz kılınmıştır.⁹⁵ Gerçi namazın vakitleriyle ilgili ayetlerde de bazı ifadeler geçmektedir. Ancak esas itibarıyla miraçta farz kılındığı anlayışı yaygındır. Bununla beraber, beş vakit namazın miraçta farz kılındığına dair nakillerin doğru olmadığı da söylenmiştir.⁹⁶

Yine bu görüşme esnasında, Hz. Muhammed'e, varlığına ve birliğine inananların büyük günahlarının affedileceğinin müjdelendiği ve Kur'an'daki Bakara suresinin son iki ayetinin (255 ve 256. ayetler) de burada kendisine vahyedildiği rivayet edilmiştir.⁹⁷

Şayet miraç hadisesinin rüya olduğu kabul edilirse, o takdirde bütün bu önemli hususlar rüya ile sabit olmuş olur.

c - Ezan

Yukarıda, Müslümanlara günde beş vakit namazın farz kılındığına değinmiştik. Bu ibadetin vakitlerinin bildirilmesi, ilk zamanlar problem teşkil ediyordu. Müslümanlar, Yahudilerin yaptığı gibi boru çalmak, Hıristiyanların yaptığı gibi çan çalmak, Zerdüştlerin yaptığı gibi ateş yakmak, bayrak dikmek gibi bazı çözümler önermişlerdi. Ancak Hz. Muhammed, bunların başkalarını taklit anlamına geldiğini söyleyerek kabul etmemiştir.⁹⁸ İşte böyle bir dönemde, sahâbeden Abdullah b. Zeyd (v. 3/624) bir rüya görür. Rüyasında gördüğü elinde gayet güzel bir çan bulunan yaşlı bir adamdan, bu çanı kendisine satmasını ister. Yaşlı adam, niçin istediğini sorunca Abdullah, “namaz vakitlerini bildirmek için kullanacaklarını” söyler. Bunun üzerine adam, “sana bundan daha hayırlı bir şey öğreteyim?” der ve bu-

⁹³ Bkz. İbn Kesir, Tefsir, V/41; Hamidullah, I/153; Ateş, V/194-195.

⁹⁴ Bkz. Açıklık, 92-98.

⁹⁵ Bkz. el-Buhâri, Kitâbu's-Salâh, 1, Bed'u'l-Halk, 6, Menâkibu'l-Ensâr, 42; Muslim, Kitâbu'l-İmân, 74; İbn Kesir, Tefsir, V/5-42.

⁹⁶ Bkz. Ateş, V/194.

⁹⁷ Bkz. İbn Kesir, Tefsir, V/28.

⁹⁸ Bkz. el-Buhâri, el-Ezân, 1-4; Müslim, Kitâbu's-Salâh, 1; en-Nesâi, Kitâbu'l-Ezân, 1; Muhammed b. Abdillâh İbn Seyyidi'n-Nâs, *es-Sîretu'n-Nebeviye el-Musemmâ Uyûnu'l-Eser fi Funûni'l-Meğâzi ve's-Şemâili ve's-Siyer*, Mektebetu'l-Kudsî, el-Kâhire 1406/1986, I/269.

gün okunmakta olan ezanı öğretir. Abdullah uyanır uyanmaz hemen Peygamber'e gelir ve gördüğü rüyayı anlatır. Hz. Peygamber, bunun hak bir rüya olduğunu söyler ve buna göre ezanın okunmasını emreder.⁹⁹ Ezan dediğimiz ibadet böylece meşrulaşır. O günden itibaren günde beş kez okunmaya başlanır. Bugün de bütün İslam aleminde günde beş kez okunmaktadır.

d - Kurban Kesmek

Yukarıda İbrahim peygamberin rüyasında oğlunu kesmekle emrolunduğunu anlatmıştık. İbrahim, bu rüyayı gerçekleştirmek için oğlunu kesmeye götürür. Bu arada, onu sınamak için ona bunu emreden Allah, kendisine emrettiği her şeyi yapmasından ve böylece imtihanı kazanmasından dolayı İbrahim'e, oğluna bedel olarak bir koç kesmesini söyler, o da böyle yapar. İşte İbrahim'in rüyada aldığı bir emir üzerine kurban kesmesi, ondan çok uzun bir süre sonra gelecek olan İslam dininde çok önemsenecektir. Öyle ki, Hz. Muhammed'e inen Kur'an'da "Rabbin için namaz kıl ve kurban kes!"¹⁰⁰ emri yer alacaktır.¹⁰¹ Ne var ki bu emrin sadece Hz. Muhammed'e mi yoksa bütün Müslümanlara mı olduğu konusunda Müslüman alimler arasında ihtilaf çıktığı için herkesin üzerinde oybirliğine gittiği bir anlayış geliştirilememiştir.¹⁰² Bununla beraber Hz. Muhammed bunu Hz. İbrahim'in bir sünneti olarak değerlendirmiş;¹⁰³ kendisi hayatında kurban kesmiş, ayrıca ümmetinin zenginlerine de kesmelerini emretmiştir.¹⁰⁴ Böylece İslam'da kurban kesmek, Hz. İbrahim'in rüyasının bir yansıması olarak çok önemli bir ibadet şeklinde yerini almıştır ve tarih boyunca olduğu gibi bugün de Müslümanlar güçleri nispetinde bu ibadeti yerine getirmektedirler.

e - Kadir Gecesinin Vakti

Kadir Gecesi Kur'an'da zikri geçen ve "bin aydan daha hayırlı olduğu" belirtilen bir gecedir.¹⁰⁵ Hatta bu isimde Kur'an'da bir sure

⁹⁹ Bkz. Ebû Muhammed Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye l'İbn Hişâm*, (Tahk. M. es-Sikâ-İ.el-Ebyârî-A.Şelebi), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût 1985, II/508-509; Ahmed b. Hanbel, *Musnedu Ahmed b. Hanbel*, Çağrı yay., İstanbul 1402/1982, IV/42-43; ed-Dâremî, *Kitâbu's-Salâh*, 3; et-Tirmizî, *es-Salâh*, 139; İbn Mâce, *el-Ezân*, 1; İbn Seyyidi'n-Nâs, I/269-270; Eşref Udra, *el-Ezânü f'l-İslâm*, I. baskı, Trablus (Lübnân) 1414-1415/1994, 26-27; Ebû Hatim Usâme b. Abdillâh el-Kûsî, *Kitâbu'l-Ezân*, I. baskı, Muessesetu Kurtubâ li'n-Neşri ve't-Tevzî' 1408/1987, 19. Konu ile ilgili diğer hadisler için bkz. el-Kûsî, 12-36.

¹⁰⁰ el-Kevser, 108/2.

¹⁰¹ Bkz. Ebûbekir Ahmed b. Ali el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût, tarih yok, III/475-476; er-Râzî, XXXII/130; Yazır, IX/6196.

¹⁰² Bkz. Burhanuddîn Ebû'l-Hasan el-Merğînânî, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mubtedî*, Kahraman Yay., İstanbul 1986, IV/70-71; er-Râzî, XXXII/130; Yazır, IX/6200-6201.

¹⁰³ Bkz. Yazır, IX/6201.

¹⁰⁴ Bkz. el-Buhârî, *Kitâbu'l-Edâhî*, 7; Muslim, *Kitâbu'l-Edâhî*, 3.

¹⁰⁵ Bkz. el-Kadr, 97/2-5.

bile vardır.¹⁰⁶ Kur'an bu gecede inmeye başlamıştır.¹⁰⁷ O yüzden Müslümanlar bu geceye büyük bir kutsallık atfedilmiştir. Hz. Peygamber bazı hadislerinde, ashabına, bu gecede dua ve ibadet etmelerini söylemiştir. Zira o gecede yapılan dualar makbul olur.¹⁰⁸ Ancak Kadir gecesinin hangi gece olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Hz. Muhammed de bu konuda herhangi bir gün söylememiştir.¹⁰⁹ Hal böyle olunca, bu gecenin hangi gece olduğu meçhul kalmaktadır. Bununla birlikte hangi gece olabileceği ve hangi zaman dilimlerinde aranması gerektiği ima edilmiştir. Bu önemli gecenin zamanı ile ilgili olarak bazı sahabiler rüyalar görmüşler. Bunları Hz. Muhammed'e haber verince o şöyle demiştir: "Görüyorum ki rüyanız, bu gecenin Ramazanın son yedi gününde olduğuna delalet etmektedir. Öyleyse, Kadir gecesini aramak isteyen son yedide arasın."¹¹⁰ Kadir gecesinin vaktiyle ilgili Hz. Peygamber'in de bazı rüyalar gördüğü rivayetlerde geçmektedir.¹¹¹ Böylece anlaşılmaktadır ki, İslam'da çok önemli bir yeri olan Kadir gecesinin hangi zaman aralığında olabileceği, Hz. Peygamber'in ve bazı sahabilerin gördüğü rüyalarla tahmin edilebilmektedir.

f - Boy abdesti almak

Kişinin, uykusunda gördüğü cinsel kaynaklı rüyalar nedeniyle boşalmasına "ihtilam" denir. İhtilam, tamamen rüyada olan bir husustur ve görülen rüya ile vücutta fiziksel bir boşalma meydana gelir. İslam'a göre, bir kişi herhangi bir nedenle ihtilam olursa yıkanması gerekir.¹¹² Aynı durum, kadınlar için de söz konusudur. Nitekim Ümmü Süleym adında bir kadın bunu Hz. Muhammed'e sormuş, o da böyle olan bir kadının da erkek gibi yıkanması gerektiğini söylemiştir.¹¹³ Yine İslam anlayışına göre ihtilam olan, yani cinsel kaynaklı bir rüya görüp de bundan dolayı vücudunda sperm boşalması gibi fiziksel bir boşalma meydana gelen kişi, bütün vücudunu usulüne uygun bir şekilde yıkamadıkça, yani "boy abdesti" almadıkça, namaz kılmak, Kur'an okumak gibi bazı ibadetleri yapamaz.¹¹⁴

Bütün bu anlattıklarımız ve bunların dışında kalan daha başka örnekler, İslam dininde, rüyanın önemini ve gerek kişisel, gerekse dinî hayat üzerindeki yansımalarını açıkça ortaya koymaktadır.

¹⁰⁶ Bkz. el-Kadr suresi (97. sure).

¹⁰⁷ Bkz. el-Kadr, 97/1.

¹⁰⁸ Bkz. el-Buhârî, Kitâbu'l-İmân, 25; Kitâbu Fadli Leyleti'l-Kadr 1.

¹⁰⁹ el-Buhârî, Kitâbu'l-İmân, 36; Kitâbu Fadli Leyletü'l-Kadr 2-4.

¹¹⁰ el-Buhârî, Kitâbu't-Teheccüd 21, Leyletü'l-Kadr 2; Müslim, Kitâbu's-Sıyâm 40.

¹¹¹ Bkz. el-Buhârî, Leyletü'l-Kadr 1, 13; Müslim, Kitâbu's-Sıyâm 40.

¹¹² Bkz. el-Merğînâni, I/16; Abdulğani el-Meydâni, *el-Lubâb fi Şerhi'l-Kitâb, Dâru'l-Hadîs, Beyrût*, tarih yok, I/16.

¹¹³ Bkz. el-Buhârî, Kitâbu'l-İlm, 50; Müslim, Kitâbu'l-Hayz, 33.

¹¹⁴ Bkz. el-Merğînâni, I/31.

Şüphesiz ki, İslam'da rüyanın üzerinde durulması gereken daha pek çok önemli boyutları vardır; ancak biz bir makale kapsamında bu kadarını sunmakla yetiniyoruz.

Sonuç

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Kur'an, değişik ayetlerde ve farklı kelimelerle rüyaya işaret etmiştir; Hz. İbrahim, Hz. Yusuf ve Hz. Muhammed'in gördükleri rüyalardan bahsetmiştir. Ayrıca peygamberlerin dışındaki bazı zatların da rüyalarına değinmiş; bu rüyaların yansıyış biçimlerini anlatmıştır. Hz. Muhammed de pek çok sözünde rüyaların önemine işaret etmiş; kötü rüyaların zararlarından korunmanın yöntemlerini öğretmiştir. Rüyalar aynı zamanda, dinî hayatın belirlenmesi üzerinde de oldukça etkili olmuşlardır. Başta namaz olmak üzere, İslam dininde oldukça büyük önem arz eden bazı ibadetler, ya doğrudan rüyayla sabit olmuşlar; ya da şekillenmelerinde rüyaların büyük etkisi olmuştur. Bütün bunlar bize, rüyaların İslam dininde ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdübâkî, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, el-Mektebetu'l-İslâmî, İstanbul 1982.
- Açıkalin, Bünyamin, *Kur'an-ı Kerim'de Rüya Kavramı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), M.Ü.Sos.Bil.Ens. İstanbul 1996.
- Ahmed b. Hanbel, *Musnedu Ahmed b. Hanbel*, Çağrı yay., İstanbul 1402/1982.
- Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul tarih yok.
- al-Avadî, Usâme Muhammed, *Ahkâmu Tefsîri'r-Ru'yâ ve'l-Ahlâm fi'l-Qur'âni'l-Kerîm ve's-Sunneti'l-Mutahhara*, Dâru'l-Cayl, Beyrût 1411/1991.
- el-Beydâvî, el-Kâdî Nâsiruddîn, *Tefsîru'l-Beydâvî el-Musemmâ Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vîl*, Dersâdet, İstanbul tarih yok.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl, *Sahîhu'l-Buhârî*, Çağrı yay., İstanbul 1401/1981.
- el-Cevherî, İsmail, *es-Sihah Tâcu'l-Luğa ve Sihahu'l-Arabiyye*, el-Kâhire 1982.
- el-Cessâs, Ebûbekir Ahmed b. Ali, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût, tarih yok.
- Dalkılıç, Mehmet, *İslam Mezheplerinde Ruh*, İz Yay., İstanbul 2004.
- ed-Dâremî, Ebû Muhammad Abdillâh, *Sünenü'd-Dâremî*, Çağrı yay., İstanbul 1401/1981.
- Demirci, Muhsin, *Vahiy Gerçeği*, İFAV Yay., İstanbul 1996.
- Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, (Çev. S.Tuğ), İrfan yay., İstanbul 1980.
- Havvâ, Saîd, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, Dâru's-Selâm, 1412/1991.
- el-İsfahânî, er-Râğîb, *el-Mufredât fi Ğarîbi'l-Kur'ân*, Kahraman Yay., İstanbul 1986.
- İbn Haldun, Abdurrahmân Ebû Zeyd, *Mukaddime*, (Haz. S.Uşudağ), Dergah yay., İstanbul 1982.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik, *es-Sîretu'n-Nebeviyye l'İbn Hişâm*, (Tahk. M. es-Sikâ-İ.el-Ebyârî-A.Şelebi), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût 1985.

- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Mektebetu'l-Maârif, Beyrût tarih yok.
- İbn Kesir, Ebû'l-Fidâ İsmail, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, (Tahkik: Heyet), Kahraman Yay., İstanbul 1985.
- İbn Mâjce, Ebû Abdillâh Muhammad, *Sünen İbn Mâce*, Çağrı yay., İstanbul 1401/1981.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed, *Lisânu'l-Arab*, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1414/1994.
- İbn Seyyidi'n-Nâs, Muhammed b. Abdillâh, *es-Sîretu'n-Nebeviye el-Musemmâ Uyûnu'l-Eser fî Funûni'l-Meğâzi ve's-Şemâili ve's-Siyer*, Mektebetu'l-Kudsî, el-Kâhire 1406/1986.
- İbn Sirîn, *Tefsîru Ahlâmi'l-Kebîr*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1403/1983.
- el-Kurtubî, Ebû Abdillah Muhammed, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût 1405/1985.
- el-Kûsî, Ebû Hatim Usâme b. Abdillâh, *Kitâbu'l-Ezân*, Muessesetu Kurtubâ li'n-Neşri ve't-Tevzi' 1408/1987.
- Mâlik b. Enes, *al-Muvatta'*, Çağrı yay., İstanbul 1401/1981.
- el-Merâğî, Ahmed el-Merğînânî, Burhanuddîn Ebû'l-Hasan, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mubtedî*, Kahraman Yay., İstanbul 1986.
- el-Meydânî, Abdulğani, *el-Lubâb fî Şerhi'l-Kitâb*, Dâru'l-Hadîs, Beyrût, tarih yok.
- Mustafa, *Tefsîru'l-Merâğî*, Dâru'l-Fikr, tarih yok.
- Müslim b. el-Haccâc, *Sahîhu Muslim*, Çağrı yay., İstanbul 1401/1981.
- en-Neccâr, Abdulvehhâb, *Kıyasu'l-Enbiyâ*, Dâru'l-Fikr, Beyrût tarih yok.
- en-Nesefî, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed, *Tefsîru'n-Nesefî (Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl)*, Kahraman Yay., İstanbul 1984.
- er-Râzî, el-Fahr, *et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtihu'l-Ğayb)*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût tarih yok.
- eş-Şirbâsî, Ahmed, *Yeselûneke fî'd-Dîni ve'l-Hayâh*, Dâru'l-Ceyl, Beyrût tarih yok.
- et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed İbn Cerîr, *Târîhu'l-Umeni ve'l-Mulûk*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1407.
- Udra, Eşref, *el-Ezânu fî'l-İslâm*, Trablus (Lübnân) 1414-1415/1994.

Yazır, M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser neşriyat, İstanbul tarih yok.

ez-Zemahşeri, Ebû'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer, *Tefsîru'l-Keşşâf...*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1415/1995.